

вересня; Народна воля. – 1917. – 9 листопада.

М.В. Горбатюк

АНДРІЙ НІКОВСЬКИЙ – РЕДАКТОР ГАЗЕТИ «НОВА РАДА»

Постать Андрія Ніковського – одна з центральних в історії національно-визвольних змагань українського народу. Активний діяч Товариства українських поступовців та Української партії соціалістів-федералістів, один із засновників та товариш голови Центральної Ради, творець і керівник Українського Національного союзу, але чи не найбільший внесок у справу національного відродження України він зробив як публіцист, редактор газет «Нова рада» і «Рада». Зважаючи на великий вплив преси в процесі формування державної політики, виконане дослідження є особливо актуальним.

Окремі аспекти діяльності А. Ніковського як редактора «Нової Ради» лише фрагментарно означені в сучасній історіографії. У дослідженнях І. Крупського¹ та І. Клименка² вони розглядаються в контексті розвитку української преси, а в праці В. Стрільця³ «Нова рада» фігурує як засіб здійснення політики УПСФ. Деякі деталі до біографії А. Ніковського подає у своїй статті І. Старовойтенко⁴. Намагаючись розкрити суть публіцистичної та редакторської діяльності А. Ніковського, автор даної статті ставить за мету показати вплив редагованої ним газети «Нова рада» на загальнополітичну ситуацію в Україні в часи Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР.

Народився А. Ніковський у 1885 р. у с. Малий Буялик Херсонської губернії. Закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету в Одесі. У доволі молодому віці став членом ТУП. Тривалий час працював в єдиній щоденній україномовній газеті «Рада» як її одеський кореспондент. У 1911 р., відгукнувшись на пропозицію видавця часопису Є. Чикаленка обіймає редакторську посаду тимчасово, а з 1913 р. – постійно. Після закриття «Ради» у 1914 р. деякий час редагує «Літературно-науковий вісник», а в 1915-1916 рр. видає журнал «Основа» в Одесі. Після Лютневої демократичної революції 1917 р. у Петрограді та березневих демонстрацій у Києві, коли, за висловом М. Грушевського, «пекучою потребою нашого внутрішнього життя було відновлення преси»⁵, ТУПівські кола створили газету «Нова рада». Незмінним редактором щоденки протягом двох років її існування був А. Ніковський. Під його вмільм керівництвом «Нова рада» стала найзмстовнішою й однією з найбільш популярних газет періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.

Завданням нового видання була підтримка дій української інтелігенції, спрямованих на боротьбу за національні права, пропагування української національної ідеї серед широких кіл громадськості. Є. Чикаленко вважав, що в такий відповідальний момент «особливо відчувалася відсутність української преси, яка давала б тон, напрям і до голосу якої прислухалося громадянство»⁶. Але відновити видання дореволюційної «Ради» він не міг через брак коштів.

Тоді Є. Чикаленко подав думку, щоб за видання газети взялося «Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці». На зборах товариства було вирішено видавати газету спільно. По 5000 карбованців вносили ТУП, видавництво «Час» і особисто Є. Чикаленко. «Товариство підмоги» передало на видання «Нової Ради», спадкоємиці дореволюційної «Ради» кошти, які отримало за заповітом українського мецената В. Симеренка «на українські цілі»⁷. А. Ніковський на допиті в ОГПУ в 1929 р. стверджував, що на ці гроші було куплено друкарню на Хрещатику, 40⁸.

У середині березня 1917 р. Рада ТУП прийняла рішення про відновлення газети «Рада» під назвою «Нова рада». Думки з приводу того, як назвати газету, кардинально розділилися. С. Єфремов «відстоював стару назву без жадних додатків»⁹. Натомість М. Грушевський виступив проти, керуючись тим, що «Рада» не мала ніякої популярності»¹⁰. Рішення про нову назву «Нова Рада» було прийнято з перевагою лише в один голос¹¹.

Перше число «Нової ради» вийшло 25 березня 1917 р. У редакційній статті А. Ніковський писав, що нова газета не може задовольнити українське громадянство ні технікою видання, ні розміром, але висловив впевненість, що «час не терпить зволікання» і що «зовсім незабаром пощастить організувати ширше і з технічного боку краще впорядковане видання»¹².

Газета обіцяла бути цікавою, адже до перших її номерів свої статті подали О. Волошин, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, М. Загірня, В. О'Коннор-Вілінська, В. Корольов, В. Леонтович, Ф. Матушевський, В. Прокопович, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко та Л. Яновська¹³. Втім, С. Єфремов критично ставився до змісту перших випусків

газети. У листі до Є. Чикаленка він нарікав на недостатню підтримку видання з боку української інтелігенції, яка не поспішала подавати свої статті до редакції, через що перші номери «Нової ради», на його думку, мали «цілком випадковий зміст»¹⁴.

Формально весь час свого існування «Нова рада» залишалась позапартійною¹⁵, але реальний стан речей свідчив, про те що газета була офіціозом Української партії соціалістів-федералістів. На допиті в ОДПУ в 1929 р. А. Ніковський свідчив: «Газета з традиції була безпартійною, але природна річ, що вона виявляла найбільше погляди партії с.-ф. і ТУПівських безпартійних кіл»¹⁶. Про партійну приналежність «Нової Ради» свідчить і зміст вміщених у ній суспільно-політичних статей голови УПСФ С. Єфремова¹⁷, його заступника А. Ніковського¹⁸ та чільних діячів партії: М. Кушніра¹⁹, С. Русової²⁰, Ф. Матушевського²¹, С. Шелухіна²², П. Стебницького²³, О. Саліковського²⁴. Погляди есеїв на розвиток української економіки відображалися на сторінках «Нової Ради» в статтях І. Фещенка-Чопівського²⁵, а про ставлення партії до земельної реформи найбільше писав К. Мацієвич²⁶.

Саме з позицій авторів газети сприйняла нове видання українська громадськість. Органом УПСФ називали «Нову раду» газети «Киевская мысль», «Вечер», «Голос Киева», «Одесские новости», гадяцький тижневик «Рідний край» та інші видання²⁷. На сторінках «Нової Ради» зі стенографічною точністю друкувались звіти про роботу з'їздів і конференцій УПСФ. Подані в газеті матеріали є одним з найважливіших джерел з історії партії²⁸.

Нова газета відразу наштовхнулася на ряд труднощів матеріального характеру: відсутність друкарні, пристойного приміщення для редакції, сформованого професійного колективу співробітників. Найбільше дошкуляла редакторам «Нової ради» відсутність власної друкарні, оскільки, за свідченням С. Єфремова, стара друкарня «нас просто різала, не встигаючи або набрати, або навіть надрукувати потрібне число примірників». Цю проблему А. Ніковському та С. Єфремову вдалося залагодити вже на початку квітня 1917 р.: сплативши 150000 крб., «Нова рада» стала власником великої й сучасної друкарні Барського у Києві²⁹.

Довгий час журналістському колективу «Нової Ради» за редакційне приміщення слугувала лише одна кімнатка в Українському клубі, «де ми маємо, – як писав А. Ніковський, – аж три столи і ніякого проходу, де нас сидить п'ятеро-шестеро; а коли хто хоче вийти, всім вставати доводиться»³⁰. Пошуками відповідного приміщення для редакції газети займався безпосередньо сам А. Ніковський. У листі до Є. Чикаленка він писав: «Знайшли були добре помешкання на Хрещатику: я його як член городської управи виборів для «Ради», але поляки засіли там і не хочуть іти. Прийдеться випихать. А тим часом, все в тій самій хатинці сидимо, де працювати зовсім неможливо»³¹.

15 травня 1917 р. на засіданні комітету Центральної Ради А. Ніковський попросив виділити під редакцію газети «Нова Рада» 6 кімнат у будинку колишньої Губернської канцелярії на Інститутській вулиці. Прохання задовольнили³². Правда, вже 17 травня комітет доручив завідувачому господарством О. Гуцалові підготувати перший поверх будинку під «общезиття» для членів Центральної Ради і «прохати редакцію «Нової Ради», щоб вона задовольнилась 4 – максимум 5 кімнатами»³³.

З Українського клубу в нове приміщення редакція переселялася в такому складі: А. Ніковський та С. Єфремов – редактори, О. Мельник – репортер, П. Тичина та Г. Журба реферували іноземну пресу. Остання залишила спогади, в яких описує А. Ніковського часів становлення «Нової ради»: «Ставний, високий, з енергійною, пливкою ходою рухами; повен якоїсь вродженої панської чепурності Ніковський був на диво обдарований від природи здібностями і красою. Темно-русяве волосся, високе чоло і якоїсь небесної барви сині променисті очі. Коли сміявся – на щоках робилися ямки, що надавало йому якоїсь хлоп'ячості. Говорив і сміявся тихо. Ніколи мені не доводилось чути його піднесеного голосу. А проте, умів мовчки заморозити людину. Блискучий та химерний, як степовий кінь і, мов кінь, брикливий. А проте в його погляді було щось соромливе і в заломі його гарних губів притаена печаль... Ніковський мав тоді 32 роки»³⁴.

Величезний вклад у справу становлення «Нової ради» зробив С. Єфремов. Як соредактор газети та однодумець А. Ніковського, поєднаний з ним міцною, багаторічною дружбою, він брався за будь-яку справу в редакції. Вдячний А. Ніковський писав: «Єдина людина, для якої я не знайду добрих слів, щоб її по заслугі похвалити... – це Сергій Олександрович! Він телеграми сяде перекладати, і передову напише, і коректу сяде правити, і допис виправить. Безконечна готовність робити все, і при тім ніяких претензій, щоб розпоряджатися, наказувати або що. Як би не він – не було б газети»³⁵.

Між А. Ніковським і С. Єфремовим склався певний розподіл ролей, які вони відігравали в редакції газети. Як свідчив А. Ніковський на допиті в ОГПУ, він редагував газету і мав «технічний і фінансовий провід», тоді як «ідеологічне і принципіальне керівництво трималося працею С. Єфремова»³⁶.

Ще однією великою проблемою газети був брак постійних співробітників-фахівців. У листі до П. Стебницького А. Ніковський писав: «Потрібен хоч просто грамотний і культурний матеріал. А почта з України мені приносить щодня таке, що починається – «неминучою потребою нашого часу є...», а кінчається – «Хай живе Україна, хай живе федерат...» і т.д. – посередині – все той же донос на сусіда, що або з'їв многоплодного гиндика, або наміряється з'їсти»³⁷ і прохав його писати до газети на будь-які теми.

А. Ніковський намагався долучити до співпраці колишнього видавця газети «Рада», великого українського поміщика і мецената, свого близького друга Є. Чикаленка, пропонуючи йому бути хоч коректором, хоч перекладачем, хоч «думським репортером». Змальовуючи йому всі переваги журналістського життя, А. Ніковський додавав: «А головне – сьогодні поробив, а завтра вже вранці цілий результат роботи – газета вийшла! Тоді знов! А Вам тепер посій, а поки вродить, поки покосити, та зібрати, та скласти, та обмолотити, та прода... а тут бац! – державна власність: жди поки збереш. І все ж таки тепер, – газетник – полупочтенне званіє, а поміщик – бо-зна-що. У всіх прокламаціях і газетах лають, а скоро й бити будуть»³⁸.

Гальмувала безперервний вихід «Нової Ради» у перші тижні її існування також відсутність кваліфікованих наборщиків. А. Ніковському доводилось йти їм на різні поступки: виплачувати завищену зарплату, знижувати норму праці і навіть купити для редакції самовар³⁹. До речі, матеріали для першого числа газети були готові ще 23 березня, але запланованому виходу «Нової Ради» тоді зашкодив саме повільний набір газети⁴⁰.

Справжня конкуренція за наборщиків-фахівців розгорнулася між редакціями «Нової Ради» і «Робітничої газети». У листі до Є. Чикаленка А. Ніковський писав: «В «Робітничу газету», як мене не було, зманювали наших. Подумайте: В. Винниченко позичив у мене радянських 1000 карб., досі не оддав, випускає газету. Я вже йому револьвером погрожував і справді ношу з собою: як застану ес-дека коло нашої друкарні – уб'ю! Нехай не зманюють»⁴¹. Втім, цей гіркий гумор свідчить про розуміння чільними діячами національно-визвольного руху сили друкованого слова для їхньої боротьби і про відданість своїй справі.

Існували певні проблеми і з доставкою газети. Експедиторами в газеті працювали здебільшого українці галицького походження, які писали адреси виключно українською мовою, дослівно перекладаючи російські топоніми, тому пошта часто повертала відправлення «за ненахождением» чи «за неточністю адреса», що ускладнювало і без того важкі умови виходу газети⁴².

Без перебільшення можна сказати, що «Нова рада» одразу знайшла свого читача: українська інтелігенція чекала на подібне видання, яке відзначалося відданістю національними інтересам і поміркованістю, глибиною подачі матеріалу, аналітичністю його викладу. Про це свідчить стрімке зростання накладу «Нової Ради» впродовж 1917 р. На початку квітня він становив від 6 до 15 тисяч примірників (з них передплатників – 2500)⁴³, до кінця місяця кількість передплатників зросла до 4000. У листі до Є. Чикаленка від 20 квітня 1917 р. А. Ніковський писав, що «ще п'ять – шість днів і Ваш максимум у 5000 (передплатників – М.Г.) буде побитий»⁴⁴. Проте, і ця цифра не була остаточною: на початку травня 1917 р. тираж газети становив вже 11000 примірників (з них 6000 за передплатою)⁴⁵, а на середину червня 1917 р. – близько 20000 (у т.ч. 15000 передплатників)⁴⁶.

За короткий час тираж «Нової Ради» зріс настільки, що перетворився на головний біль для її редактора. Проблема полягала у неспроможності друкарні редакції випустити необхідну кількість примірників газети. Це викликало дефіцит, який на початку травня 1917 р. становив 2000 примірників (технічні можливості друкарні дозволяли до 12 години дня випустити 9000 примірників при необхідних 11000)⁴⁷, а до середини червня при зростанні попиту на газету друкарня недовипускала вже 5000 примірників⁴⁸. У другій половині червня, при загальному тиражі близько 20 тис. примірників, друкарня спробувала випустити тільки 12-14 тис. Отже дефіцит складав 6-8 тис. примірників газети, що дуже турбувало і засмучувало її редактора⁴⁹.

Такі обставини вимагали термінової купівлі ротативної машини у друкарню. А. Ніковський неодноразово ставив це питання перед видавцем газети – «Товариством підмоги літературі, науці і штуці», але його вирішення постійно відкладалося або через відсутність ротаторів на Україні⁵⁰, або через невідповідність наявного устаткування вимогам редакції (знайдена в Одесі ротативна машина не могла осилити розмір газети)⁵¹. Наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р. «по папір і

ротаціонку» А. Ніковський їздив у Фінляндію⁵². Ротаційна машина в друкарні «Нової ради» з'явилася лише на початку осені 1917 р., про що А. Ніковський із задоволенням повідомляв Є. Чикаленка⁵³.

Газета відразу після виходу почала відігравати помітну роль у формуванні громадської думки. На її сторінках друкувались документи, протоколи засідань Центральної та Малої Рад. Тут же були опубліковані Універсали Центральної Ради. Велику увагу «Нова рада» приділяла хроніці подій, слідувала за політичними новинами в Україні і в Росії. Редакція брала участь у дискусіях, які велися в українському політикумі, причому в усіх питаннях займала тверду, принципову позицію. На сторінках «Нової ради» чільні діячі УПСФ висловлювали свої міркування щодо переговорного процесу між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, щодо політичної кризи, пов'язаної з формуванням складу Генерального секретаріату⁵⁴ та з багатьох інших проблем. «Нова рада» активно опонувала друкованому органу УПСР – газеті «Народна воля», зокрема з питань необхідності проголошення IV Універсалу та відставки Ради Народних Міністрів УНР.

На сторінках редагованої ним газети А. Ніковський значну увагу приділяв проблемам розвитку української культури, – та найбільше своєму захопленню театром. На 4-й сторінці газети традиційною стала рубрика «Театр і Музика», в якій знаходили місце короткі повідомлення та розлогі статті про розвиток українського театру і музичного мистецтва. Сам А. Ніковський свої статті на культурну тематику підписував псевдонімом Ан. Василько.

Зокрема, не обминув А. Ніковський своєю увагою п'єсу В. Винниченка «Повстання Мари», прем'єра якої відбулася 5 грудня 1917 р. у Національному театрі. Він дає схвальну характеристику твору, зазначаючи, що у даному випадку В. Винниченко «являється не автором своїх драм, а тих чудових оповідань, де панує тон і дух доброго українського гумору, хоч би ці оповідання і були драматичні»⁵⁵. А. Ніковський не обмежується оцінкою самого твору; він залишив для театральної історії аналіз режисури, декорацій та акторської гри відомих українських акторів Левицького, Заличковського, Мар'яненка, Коваленка та Гакебуш⁵⁶.

Редагуючи «Нову раду», А. Ніковський постійно приділяв велику увагу викриттю політики та ідеології більшовиків. Відразу після жовтневого перевороту в Петрограді А. Ніковський публікує статтю «Хто з ними», в якій планомірно доводить абсурдність їхніх дій. Інформуючи громадськість щодо сутності більшовицького гасла передачі всіх матеріальних цінностей пролетаріату, він викриває хибність цієї тактики: «...бахкати з гармат у культурнім місті може безумець або розбишака, якому ніщо, в тім числі і інтереси пролетаріату, не дороге»⁵⁷. А. Ніковський закликав своїх читачів-співвітчизників прислухатися до голосу розуму і громадської відповідальності: «Хто з ними – той проти нас: проти Центральної Ради, проти всіх організованих демократичних громадян, проти добра самої України»⁵⁸. На думку сучасного дослідника І.В. Крупського, «саме завдяки роботі української преси більшовики в Україні потерпіли наприкінці 1917 р. політичний крах»⁵⁹. Важливе місце у впливі на свідомість має у той час мала редагована А. Ніковським «Нова рада».

Конфлікт між керівництвом більшовиків і опозиційною «Новою радою» досяг свого піку перед відступом більшовицьких військ з Києва. Червоноармійські загони отримали наказ від Ю. Коцюбинського «арештувати редакцію «Нової ради», побити рушницями друкарські машини і знищити шрифт»⁶⁰. З цією метою «банда в 18-20 чоловік» в ніч на 14 лютого 1918 р. вдерлася в будинок, де проживав А. Ніковський. Не знайшовши останнього, червоноармійці вирушили до приміщення редакції «Нової ради» на Інститутській, 22. Повідомлений про наближення озброєної юрби, домовий комітет забарикадувався в будинку. О 1 год. 30 хв. ночі почалася облога і обстріл редакції. Червоноармійці притягли навіть кулемет, який, щоправда, не змогли використати. Перестрілка тривала близько 4 годин. Нападники втратили троє людей вбитими і четверо пораненими. Серед оборонців редакції жертв не було⁶¹.

Після вигнання більшовиків і повернення Центральної Ради в Київ «Нова рада», підтримуючи претензії УПСФ на владу, за свідченням А. Ніковського «провадила боротьбу проти уряду Голубовича»⁶². На сторінках газети її редактор виступає з вимогою змінити існуючий уряд та сам «принцип організації уряду». Він звинуватив привладну партію есерів у завищених амбіціях, у нездатності створити нову сильну владу та згуртувати навколо себе народ. На його думку, уряд Голубовича повинен був піти у відставку через те, що на час формування уряду УПСР переживала партійну кризу, «Центральна Рада засідала під обстрілом» і, враховуючи це, «нове міністерство склалося в атмосфері майже істеричній»⁶³. Газета обстоювала збереження урядової коаліції УПСФ, УПСР і УСДРП (на противагу українським есерам, які хотіли залучити до роботи в уряді тільки ліве крило УСДРП). Крім того, саме на сторінках «Нової Ради» вперше було озвучене міркування лідерів

УПСФ щодо необхідності зміни принципів формування органів виконавчої влади УНР – замість підбору міністрів за партійною ознакою призначати на високі керівні посади в першу чергу фахівців.

З приходом до влади Гетьмана П. Скоропадського для «Нової ради» почалися скрутні часи. Ввечері 29 квітня 1918 р., в день перевороту, «Нову Раду» закрили російські офіцери. Про їх візит А. Ніковський писав у статті «Чому не виходила «Нова Рада»: «...коли готовий номер мали здавати в машину, – в друкарню «Нової Ради» заявила ватага офіцерів з червоними і білими нарукавниками і спинала роботу в друкарні. Офіцери поводитися грубо. Ніхто з них по-українському не говорив». Черговому співробітникові газети вони подали наказ про закриття газет «Боротьба», «Відродження» і «Нова Рада» «впредь до особаго распоряжения»⁶⁴.

Цього ж дня, о 23 годині, до А. Ніковського прибув посланець від М. Устимовича, який разом із запрошенням взяти участь у формуванні гетьманського уряду, приніс записку, в якій запевнялося, що «Нову Раду» не заборонять, але вимагалось перед друком подавати газету до цензури. Відповівши посланцеві, що новій владі наступний випуск «Нової Ради» був би корисним, оскільки оцінки гетьманського перевороту газета не давала, а її передова стаття «спрямовувалася виключно проти старого уряду», А. Ніковський прийняв рішення взагалі не випускати газету, «щоб за подвійну любезність нового уряду не зробити йому послуги»⁶⁵.

Вважаючи ситуацію, що склалася навколо української преси, непевною і беручи у той самий час активну участь у переговорах з формування нового уряду, А. Ніковський не поспішав відновлювати роботу газети. Після гетьманського перевороту «Нова рада» не виходила майже два тижні; її видання відновилося тільки 9 травня. Проте А. Ніковський вважав, «що випадкові обставини склалися для нашої газети найкраще... Сліпі й незрозумілі заходи проти нас різних груп учасників перевороту тільки допомогли вияснити становище та розмежувати те, що могло по непорозумінню змішуватись»⁶⁶.

За часів Гетьманату «Новій раді» вдалося зберегти свій творчий потенціал і політичний вплив. Відповідаючи у травні 1918 р. на запит Інформаційного бюро гетьманської Державної канцелярії, А. Ніковський повідомляв, що видавцем газети залишалось «Товариство для підмоги літературі, науці і штуці», провідними співробітниками газети були С. Єфремов, О. Лотоцький, Д. Дорошенко, О. Шульгин, О. Саліковський, Д. Маркович, В. Прокопович, І. Фещенко-Чопівський, В. Науменко, Д. Донцов, П. Стебницький, М. Туган-Барановський, К. Мацієвич, С. Шелухін та багато інших. Секретарями редакції довгий час працювали П. Тичина і О. Кузьминський, хронікерами Ф. Бмунюк, О. Стешенко, П. Іваненко. Орієнтувалася газета переважно на освіченого читача – «інтелігенцію та культурне селянство»⁶⁷.

Як свідчив А. Ніковський на допиті в ОГПУ, за часів Гетьманату він, редагована ним «Нова рада» та УПСФ поступово приймають ідею повної самостійності України. Вважаючи федералізм за «музику майбутнього», вони доходять думки, що «федерація не може бути декретована згори, а може будуватися з самостійних елементів»⁶⁸.

Пропагуючи ідеї федералізму, А. Ніковський восени 1918 р. на сторінках «Нової ради» виступає з пропозицією створення Чорноморсько-Балтійського союзу. Нове політичне утворення він розглядав як «гроно держав», необхідними передумовами об'єднання яких мали бути спільні кордони, вимушена участь у Першій світовій війні та право народів цих держав на самовизначення⁶⁹. За Ніковським, до Чорноморсько-Балтійського Союзу мали увійти Фінляндія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, країни Чорноморського регіону і Кавказу. Мета створення подібної структури, на його думку, впливала з необхідності існування сильної й авторитетної організації, «яка оборонить старі російські території від прилучення їх до цілої Росії, котра органічно не може вийти з меж Азійської держави»⁷⁰. Ідею створення Чорноморсько-Балтійського союзу А. Ніковський спробував втілити в 1921 р., перебуваючи на посаді міністра закордонних справ в уряді Директорії УНР. Проте, його планам не судилося здійснитися через слабе міжнародне положення України.

Як уже згадувалося, з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського видання великої кількості українських газет і журналів було припинено. «Новій раді», а також «Робітничій газеті» та «Літературно-науковому віснику» вдалося уникнути закриття, але вони потрапили, за висловом П. Христюка, «в лещата дикої, безглуздої попередньої цензури, що випередила далеко цензуру бувших царських часописів»⁷¹. Цензуру було запроваджено відразу після перевороту, вже 30 квітня 1918 р.⁷².

Вже після повалення гетьманату А. Ніковський склав приблизний список тем, яких не можна було торкатися на сторінках «Нової ради». Були заборонені статті, присвячені проблемам накладання контрибуції німцями і поміщиками на селян, критиці кадетів і октябристів, реквізиції квартир для

міністрів, вступу І. Кістяківського до «Протофісу», прокламації товариства «Наша родина» про царя, спростування ЦК УПСР щодо 5 мільйонів карбованців, що одержав М. Ковалевський, а також статті про державну мову, обмеження вживання української мови в міністерствах, аналіз промов на з'їзді хліборобів-власників, інформація про арештованих і звільнених із тюрми, негативні публікації про поведження німецьких військ та багато інших тем⁷³.

Своєрідним методом боротьби проти цензури було залишення білих плям на сторінках газети, де мали розміщуватися заборонені статті. Але невдовзі – і це було заборонено – міністр внутрішніх справ І. Кістяківський взяв з редакторів газет (у т.ч. з А. Ніковського) підписку, що останні будуть завершувати всі вільні місця.

Намагаючись привернути увагу до цензурних утисків, редакція «Нової Ради» вміщує відкритого листа до своїх колишніх колег, співробітників газети «Рада» М. Василенка і Д. Дорошенка, які тепер посіли пости міністрів освіти і закордонних справ Української Держави. Редакція звинувачувала їх у байдужості до долі української преси: «Наше завдання непорушне: говорити правду так, як вона нам уявляється, виступати проти того, що ми вважаємо шкідливим проти держави і народу... а коли цензура боїться цього – значить вона боїться правди...»⁷⁴.

У цей час проявилася нова грань творчості А. Ніковського – талант фейлетоніста. Публікуючи свої блискучі фейлетони, він боровся проти цензури за допомогою езопової мови.

Поряд з А. Ніковським, фейлетони писав і колишній міністр торгу і промисловості в уряді В. Голубовича І. Феценко-Чопівський. Зберігаючи зв'язки з працівниками міністерства, останній, на підставі їхньої інформації щодо діяльності нового міністра С. Гутника, гостро критикував його політику в «Новій раді» у формі гострих фейлетонів. Державна варта не дала змоги повністю розкритися цьому таланту колишнього міністра: І. Феценка-Чопівського було заарештовано і він відсидів 17 днів у Лук'янівській тюрмі⁷⁵.

Незалежна інформаційна політика, яку проводила «Нова рада», призвела до того, що невдовзі по гетьманському перевороті приміщення редакції було реквізоване російськими офіцерами, на вході виставлено озброєну варту, яка перешкоджала редакції газети виконувати свою роботу. З цього приводу А. Ніковський на сторінках «Нової ради» писав: «Ми майже позбавлені можливості нормальних функцій і питаємось в уряді, – чи це теж боротьба з пресою?». Насамкінець редактор наголошував, «що обидва помешкання ми ні в кого не реквізували, а займали по договору і платили гроші»⁷⁶.

Про ситуацію, що склалася навколо приміщення «Нової ради», А. Ніковський сповістив Державного Секретаря, який у свою чергу був змушений звернутися 31 травня 1918 р. до коменданта м. Києва, міністра внутрішніх справ та військового міністра з проханням «негайно зробити розпорядження, щоб зняли кордон та висвободили помешкання редакції газети «Нова рада» від реквізиції, щоб не перешкождали виходу газети»⁷⁷.

Саме за часів Гетьманату П. Скоропадського А. Ніковський остаточно переконався в надзвичайній силі преси: «Слово друковане, а особливо в періодичних виданнях, – це величезна сила, це могутній засіб подіяти на людський розум і серце»⁷⁸.

У жовтні 1918 р. газета «Нова рада» опинилася на межі закриття. У кількох номерах поспіль редакція газети сповіщала своїх читачів, що «через брак паперу і високі ціни на київському ринку» видавці будуть змушені «припинити, або й зовсім зліквідувати видання «Нової Ради»⁷⁹. Допомогла «Новій Раді» одна з українських кооперативних установ «продажем 350 пудів паперу по своїй, не риночній ціні»⁸⁰.

З приходом до влади Директорії відбулися деякі позитивні для газети зміни – було знято цензурні утиски, про що редакція «Нової ради» з радістю повідомила своїх читачів⁸¹. Але це не означало, що газета відступилася від своїх принципових позицій і беззастережно підтримувала усі починання нової влади. Так, 24 грудня 1917 р. «Нова рада» вперше вийшла російською мовою. Причиною здійснення такого кроку став «націоналістичний наказ» Директорії про «заборону всієї російської преси в Києві», на що редактор «Нової Ради», що завжди виступав проти радикалізму та за порозуміння в українському суспільстві, «відповів виданням паралельної газети на російській мові»⁸².

У редакційній статті, поміщеній у першому номері російськомовного видання «Нової Ради», А. Ніковський наголошував на тимчасовості такого заходу і незмінності старих позицій: «на компроміс ми йдемо лише в питанні мови (курсив А. Ніковського – М.Г.), залишаючи суть і зміст таким як і раніше, тобто українським»⁸³. Водночас він прагнув добитися зворотної позитивної реакції від неукраїнців, сподіваючись, що «люди іншої культури та інших звичок» не будуть зневажати

українську мову, і не жалітимуться на «примусову українізацію», якою нібито займається українська інтелігенція»⁸⁴.

Втім, коли А. Ніковський побачив, що видання російських газет з їхньою антиукраїнською тематикою продовжується, він припинив видання російськомовного варіанту «Нової Ради». Водночас заборону пропагувати ідею федерації з Росією та «нагінки» на прояви російської культури в Україні (зокрема мову) він вважав за «удар в саму репутацію українського національного руху»⁸⁵. Тому А. Ніковський неодноразово висміював радикалізм Директорії у питаннях національного будівництва. Наприклад, у фейлетоні «Методи українізації» він з гумором описує процес заміни російськомовних вивісок на українські, але в той же час залишається переконаним українцем: «Все йде до українізації, чи там повільної, чи то швидкої. Дійсно все мусить українізуватись. А вивіска – це епізод, дрібничка. Не робім з цього великого клопоту і гомону»⁸⁶.

6 лютого 1919 р., на другий день після вступу більшовиків до Києва, видання «Нової Ради» було припинено новою владою⁸⁷. Так закінчилась історія однієї з найпопулярніших щоденних українських газет.

«Нова рада» відновила свою діяльність після вигнання більшовиків і захоплення Києва Добровольчою армією Денікіна, але на знак «привернення царського режиму» А. Ніковський та С. Єфремов почали видавали щоденну газету під назвою «Рада»⁸⁸.

Газета «Рада» у своїх кращих традиціях продовжувала інформувати читачів про головні події, вміщуючи повідомлення з фронту, ведучи стару рубрику «Хроніка» та започаткувавши нову – «Справи Директорії», в якій редакція в нейтральному тоні доносила до українських громадян відомості про події, які відбувалися в таборі Директорії.

Видавалася «Рада» в складних політичних і економічних умовах. Як і в часи гетьманату, «Рада» піддавалася цензурі, і газета раз у раз світилася білими плямами або місцями з спотвореним до невпізнання текстом. Втім, за свідченням А. Ніковського, зважаючи на різкі виступи «Ради» проти Денікінщини, Червоний Хрест, якому при відступі більшовиків якась радянська установа залишила кошти, запропонував А. Ніковському субсидувати газету. Умовою грошової допомоги мала стати відмова «Ради» від нападів на більшовиків. А. Ніковський заявив, що сам проти більшовиків не пише, а С. Єфремову «в таких справах завжди належить повна воля думки». На цьому сторонам вдалося досягти згоди. І після того, як С. Єфремов закінчив серію антибільшовицьких статей (ймовірно, це цикл статей «Непримиренні»⁸⁹, в яких С. Єфремов виступав не тільки проти більшовиків, а гостро засуджував російські «єдинонеділімство» та шовінізм), «Рада» повністю зосередилась на боротьбі проти Денікінщини⁹⁰.

Переконуючи слідчих ОДПУ в 1929 р. у лояльності до більшовиків, яку він проявляв у 1919 р., А. Ніковський грішив проти правди, оскільки вже у другому номері «Ради» він, критикуючи більшовиків, писав про похід «30000 чиновників, голодних, безпринципних москвичів» «устраивать хохлам советский порядок»⁹¹, наслідком чого стало те, що «всі дрібні кийвські і містечкові спекулянти дістали посади коштом українського народу і необмежене право красти і убивати людей»⁹².

Газета «Рада» не стала довгожителькою. Вона видавалася з 3-го по 11-те вересня 1919 р. Всього вийшло 8 номерів газети. Після закриття «Ради» А. Ніковський спробував видавати газету під назвою «Промінь»⁹³, перший випуск якої побачив світ 14 вересня 1919 р. Офіційно редактором-видавцем «Променя» був Ю. Авдієв, але фактично фінансовий та ідеологічний провід залишався в руках А. Ніковського, який під загрозою розстрілу не міг афішувати свою видавничу діяльність⁹⁴. Газета «Промінь» зберегла основні зовнішні ознаки та ідейний зміст своїх попередників – «Нової Ради» і «Ради». Її редакція знаходилась у старій конторі «Нової Ради» по вулиці Олександрійській, буд. 22, у Києві. Зберігся й авторський колектив: як і раніше, до газети писали А. Ніковський, С. Єфремов, О. Саліковський, П. Смуток (П. Стебницький), П. Мацюкевич, С. Дорош та О. Дорошкевич.

Різко виступаючи проти більшовиків, газети «Рада» і «Промінь» одночасно протестували проти цензури і «ексцесів Денікінщини». А. Ніковський намагався позбутися впливу цензури, у т.ч. і за допомогою особистого знайомства з деякими посадовцями денікінської влади. Але кийвський губернатор Чернявський від імені Головного начальника Київського краю генерала Драгомирова пригрозив настирному редактору розстрілом, якщо газета посміє «ображати Добрармію, що визволила нас від большевиків»⁹⁵.

На відміну від своїх попередниць, «Промінь» не був закритий за порушення цензурних вимог. Щоденка на 55 числі припинила своє існування через фінансову скруту. У редакторській статті

.....
писалося, що газета стала «вже занадто великою розкішною», і при ціні 4-5 карбованців за число «робиться абсурдом». Хоча певною мірою, до закриття газети призвели також цензурні утиски, через які газета не могла «торкатися багатьох пекучих справ»⁹⁶. У кінці редакторської колонки все ж висловлювалась надія, що обставини, які «роблять абсурдом друковане слово – не вічні», і прийде час відновити щоденну українську газету⁹⁷.

Останній, 56-й, випуск «Променя» вийшов 2-9 грудня 1919 р. А. Ніковський хотів поновити газету у вигляді тижневика, «присвяченого переважно нашим культурним справам»⁹⁸, але бойові дії та захоплення Києва більшовиками не дало можливості цим планам здійснитися.

Отже, у редакторській діяльності А. Ніковського під час національно-визвольних змагань можна виділити кілька етапів. На першому етапі – з 25 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. – газета «Нова Рада» видавалася в умовах величезного національно-демократичного підйому, вона всебічно висвітлювала діяльність Центральної і Малої Рад, роботу Генерального Секретаріату, подавала детальну хроніку подій; щоправда, з приходом до влади уряду В. Голубовича «Нова рада» переходить в опозицію до існуючої влади. За доби Гетьманату «Нова рада» виходила з 9 травня 1918 р. і, з невеликими перервами, до вступу Директорії в Київ. Це був значно складніший період для видання газети, обтяжений цензурними утисками та затяжними фінансовими кризами. За правління Директорії УНР «Нова Рада» виходила до 6 лютого 1919 р. (до захоплення Києва більшовиками). Вона отримала можливості для розвитку, щоправда, суперечки між УПСФ і Директорією наклали свій відбиток на об'єктивність газети та її нормальну роботу. Із захопленням Києва Добровольчою армією Денікіна А. Ніковський разом із С. Єфремовим відновлюють видання газети під назвою «Рада» (виходила з 3 по 11 вересня 1919 р.), а потім, після її закриття, починають видавати «Промінь» (з 14 вересня до 9 грудня 1919 р.).

Завдяки діяльності А. Ніковського «Нова рада» стала помітним явищем у суспільно-політичному житті України. Його принциповість, з одного боку, і поміркованість, з іншого, одразу перетворили газету на рупор української інтелігенції, яка щиро прагнула національного відродження, але одночасно не сприймала радикальних гасел. Весь час свого існування «Нова рада» послідовно відстоювала демократичні й національні ідеї, виступала за толерантність, порозуміння в українському суспільстві, проти будь-яких крайнощів – соціалістичних експериментів, консервативної політики Гетьманату, «єдинонеділимської» позиції режиму Денікіна, авантюристичних методів більшовиків. У добу українських національно-визвольних змагань найяскравіше проявився публіцистичний та організаторський талант А. Ніковського, а редагована ним газета стала вагомим чинником у боротьбі за національне відродження України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. – Львів: Видавництво «Світ», 1995; Крупський І.В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державність другої пол. XIX – першої пол. XX ст. Дис. канд. іст. наук. – К., 1995; 2. Клименко І.В. Архіви Українських часописів кінця XIX – початку XX ст. в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності. Дис. канд. іст. наук. – К., 2003; 3. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.) / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002; 4. Старовойтенко І. Епістолярний діалог Є.Х. Чикаленка з А.В. Ніковським (1908-1921) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 316-336. 5. Грушевський М. Спомини. // Київ. – К., 1989. – №8. – С. 1391; 6. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1932. – С. 11; 7. Животко А. Нарис історії української преси. – Подєбради, 1937. – С. 95; 8. Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБУ). – 67098 фп. – Т. 59. – Ч.3. – Арк. 603; 9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 44. – № 424. – Арк. 11; 10. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. – С. 13; 11. ІР НБУ. – Ф. 44. – № 424. – Арк. 11; 12. Од редакції // Нова рада. – К., 1917. – 25 березня. – С. 1; 13. Без назви // Нова рада. – К., 1917. – 25 березня. – С. 1; 14. ІР НБУ. – Ф. 44. – № 425. – Арк. 12; 15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2469. – Оп. – 1. – Спр. 8. – Арк. 6; 16. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 603; 17. Див.: Єфремов С. Перший Великдень // Нова Рада. – К., 1917. – 2 квітня. – С. 1; Єфремов С. На партійні теми // Нова Рада. – К., 1917. – 9 квітня. – С. 1; там само. – 13-14 квітня. – С. 1; Єфремов С. У непевному сусідстві // Нова Рада. – К., 1917. – 4 травня. – С. 1; Єфремов С. Дешеві лаври // Нова рада. – К., 1917. – 27 червня. – С. 1; Єфремов С. В тумані // Нова Рада. – К., 1917. – 31 серпня. – С. 1; Єфремов С. Корніловщина // Нова Рада. – К., 1917. – 1 вересня. – С. 1; Єфремов С. По кривавому непорозумінню // Нова Рада. – К., 1917. – 4 листопада. – С. 1; там само. – 5 листопада. – С.1; 18. Див.: Ніковський Ан. Дорога до автономії // Нова Рада. – К., 1917. – 21 квітня. – С. 1; Ніковський Ан. Російська

хвороба // Нова Рада. – К., 1917. – 29 квітня. – С. 1; Ніковський Ан. Уміркованість над міру // Нова Рада. – К., 1917. – 30 квітня. – С. 1; Яринович А. Тверді ціни і непевна політика // Нова Рада. – К., 1917. – 6 вересня. – С. 1; Яринович А. Самоозначення і централісти // Нова Рада. – К., 1917. – С. 1; 19. Див.: Кушнір М. Земельна справа на Україні // Нова Рада. – К., 1917. – 12 липня. – С. 1; там само. – 19 липня. – С. 1; 20. Див.: Русова С. Негайна справа // Нова Рада. – К., 1917. – 23 серпня. – С. 1; 21. Див.: Матушевський Ф. Права національних меншостей. // Нова Рада. – К., 1917. – 27 квітня. – С. 2-3; 22. Див.: Шелухин С. Судові фортеці реакції та контр-революції // Нова Рада. – К., 1917. – 17 жовтня. – С. 1; 23. Див.: Смуток П. Російський Сфинкс // Нова Рада. – К., 1917. – 26 вересня. – С. 2-3; 24. Див.: Саліковський Ол. Чого домагаються українці та інші народи Росії // Нова Рада. – К., 1917. – 30 серпня. – С. 2-3; 25. Див.: Чопівський І. Економічні справи України // Нова Рада. – К., 1917. – 24 травня. – С. 2-3; Чопівський Ів. Економічні нариси // Нова Рада. – К., 1917. – 6 жовтня. – С. 2-3; там само. – 7 жовтня. – С. 2-3; там само. – 14 жовтня. – С. 2-3; там само. – 20 жовтня. – С. 2-3; там само. – 5 лист. – С. 2; там само. – 11 лист. – С. 2; 26. Див.: Мацієвич К. Принципи і межі тимчасового Земельного законодавства // Нова Рада. – К., 1917. – 12 листопада. – С. 1; там само. – 14 лист. – С. 1-2; там само. – 15 лист. – С. 1; там само. – 16 лист. – С. 1; Мацієвич К. Руїна сільського господарства // Нова Рада. – К., 1917. – 12 груд. – С. 1; там само. – 13 груд. – С. 1-2; там само. – 14 груд. – С. 1-2; 27. Стрілець В.В. Згадана праця. – С. 109; 28. Див.: Друга конференція української партії соціалістів-федералістів // Нова Рада. – К., 1917. – 7 вересня. – С. 2-3; 3'їзд партії укр. соціалістів-федералістів // Нова Рада. – К., 1918. – 19 (6) травня. – С. 2; Конференція партії українських соціалістів-федералістів 8-9 вересня 1918 року // Нова Рада. – К., 1918. – 21 (11) вересня. – С. 1-2; 29. ІР НБУ. – Ф. 44. – № 426. – Арк. 13; 30. Там само. – № 599. – Арк. 1; 31. Там само. – № 602. – Арк. 1 зв.; 32. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. – 1. – Спр. 16. – Арк. 12зв.; 33. Там само. – Арк. 13; 34. Журба Г. Від «Української хати» до «Музагету» // Україна. – Київ, 1990. – №47 (листопад). – С. 135; 35. ІР НБУ. – Ф. 44. – № 599. – Арк. 1; 36. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 603; 37. ІР НБУ. – Ф. III. – №. 53552. – Арк. 5зв-6; 38. Там само. – Ф. 44. – № 601. – Арк. 2 зв.; 39. Там само. – № 598. – Арк. 1зв.; Там само. – №602. – Арк. 1; 40. Там само. – № 424. – Арк. 11; 41. Там само. – № 598. – Арк. 1зв.; 42. Там само. – Ф. III. – №. 52551. – Арк. 4; 43. Там само. – Ф. 44. – № 598. – Арк. 1 зв.; 44. Там само. – № 601. – Арк. 2; 45. Там само. – № 602. – Арк. 1; 46. Там само. – № 603. – Арк. 1; 47. Там само. – № 602. – Арк. 1; 48. Там само. – № 603. – Арк. 1; 49. Там само. – Ф. III. – № 52551. – Арк. 14; 50. Там само. – Ф. 44. – № 603. – Арк. 1; 51. Там само. – № 604. – Арк. 1 зв.; там само. – № 430. – Арк. 18; 52. Там само. – № 433. – Арк. 21., там само. – № 434. – Арк. 22; 53. Там само. – № 605. – Арк. 1 зв. 54. Єфремов С. На поворотті // Нова Рада. – К., 1917. – 5 серпня. – С. 1; 55. Василько Ан. «Повстання Мари» – Нова Рада. – К., 1917. – 8 грудня. – С. 3-4; 56. Там само; 57. Яринович А. Хто з ними // Нова Рада. – К., 1917. – 10 листопада. – С. 1; 58. Там само; 59. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. – С. 151; 60. Напад на редакцію «Нової ради» // Нова рада. – К., 1918. – 2 березня (17 лютого). – С. 1; 61. Там само; 62. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 1. – Арк. 20; 63. Ніковський Ан. Зміна уряду // Нова рада. – К., 1917. – 3 березня (8 лютого) – С. 1; 64. Ніковський Ан. Чому не виходила «Нова Рада» // Нова Рада. – 1918. – 9 травня. – С. 1; 65. Там само; 66. Там само; 67. ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. – 1. – Спр. 8. – Арк. 6-6 зв.; 68. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 603; 69. Ніковський Ан. Чорноморсько-Балтійський Союз // Нова рада. – К., 1918. – 13 жовтня. – С. 1; 70. Там само; 71. Христюк П. Замітки і матеріали до української революції 1917-1920 рр. – Том III. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – С. 37; 72. Превенційна цензура газет // Відродження. – К., 1918. – 9 травня. – С.1; 73. Ан[дрій]. Н[іковський]. Придушене слово. // Громада. – Київ, 1919. – № 10-12. – С. 7; 74. М. Василенкові та Д. Дорошенкові // Нова Рада. – К., 1918. – 16 червня. – С.1; 75. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – с. 43; 76. У Києві. // Нова рада. – Київ, 1918. – 31 травня. – С. 3; 77. ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 4; 78. Ан[дрій]. Н[іковський]. Придушене слово. // Громада. – Київ, 1919. – № 10-12. – С. 7; 79. Од редакції. // Нова Рада. – Київ, 1918. – 10 жовтня. – С. 2.; там саме – 11 жовтня. – С. 2.; там саме – 12 жовтня – С. 2; 80. Ніковський А. Лист редактора «Нової Ради» // Промінь. – К., 1919. – 1 (14) листопада. – С.2; 81. Од редакції // Нова рада. – 1918. – 17 грудня. – С. 4; 82. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 605; 83. Нашим читателям // Нова Рада (2-е издание на русском языке). – К., 1918. – 24 декабрия. – С. 1; 84. Там само; 85. Ніковський А. Лист редактора «Нової Ради» // Промінь. – К., 1919. – 1 (14) листопада. – С.2; 86. Яринович А. На біжучі теми: Методи українізації // Нова Рада. – К., 1919. – С.2; 87. Перед невідомим завтра // Рада. – К., 1919. – 3 (16) вересня. – С. 1; 88. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 612; 89. Єфремов С. Непримиренні // Рада. – К., 1919. – 6 (19) вересня. – С. 1; там само. – 7 (20) вересня. – С. 1; там само. – 8 (21) вересня. – С.1; там само. – 10 (23) вересня. – С.1; 90. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 612-613; 91. Ніковський Ан. Наша сила // Рада. – К., 1919. – 4 (17) вересня. – С.1; 92. Там само; 93. ДА СБУ. – 67098 фп. – Том 59. – Ч. 3. – Арк. 613; 94. Там само; 95. Там само. – Ч. 1. – Арк. 111; 96. Од редакції // Промінь. – К., 1919. – 24 листопада (7 грудня). – С.1; 97. Там само; 98. На захист культури // Промінь. – К., 1919. – 2-9 (15-22) грудня. – С.1.

Ю.І. Пон, О.М. Кравчук

**ПЕРШИЙ ГУБЕРНАТОР ЗАКАРПАТТЯ: ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
Г. ЖАТКОВИЧА В 1918 – 1921 РР.**